

Nagy Sz. Péter

KARINTHY FRIGYES: KÖTÉLTÁNC

„Ez a *Kötéltánc* valóságos tojástánc a szabad írás ellen meredő százféle terror megnyilvánulásai közt, még ha tudattalanul is. Úgy rejti mondanivalóját, hogy az olvasó már meg sem értheti.”

„Az emberábrázolásnak, a »következetes jellemrajz«-nak lehetőségeit vonja kétségbe Karinthy utolsó regénye, hármassal egy hőseivel, annak zűrzavaros, okkultista kódokba vesző történetével.”

„Talán a legproblematikusabb munkája. Keveset írtak róla, a legkevesebbet a megjelent Karinthy-kötetek közül. Az író méltatói gyakran vállrándítással intézték el a *Kötéltáncot*: gyenge, érthetetlen, nincs jelentősége az életműben.”

Nagy Lajos, Benedek Marcell és Szalay Károly véleményét idéztük Karinthy méltatlanul feledett és már korábban sem becsült regényéről, a *Kötéltánc*ról. Alábbiakban e regény értelmezését szeretnénk megkísérlni.

(*A cselekmény*) A mű legszembetűnőbb tulajdonsága már első olvasásra is eklektikussága, motívumainak gazdagsága. Pedig maga a cselekmény nem bonyolult, ellenkezőleg, egy szálon futó, hagyományos időrendben haladó.

Titokzatos idegen érkezik a városba, aki, miután repülőgépet belsejében egy nő holttestével elrejt, véletlenül megismerkedik két asszonnyal, akik közül az egyik felesége lesz. Az idegenről aztán megtudjuk, hogy híres orvos, aki forradalmasítja a lelki élet tudományát. Szükségétől gyógyítja a némát, a bénát, a vakot. Később az orvostól szellemidéző okkultista, majd az emberiség új Akropoliszát megépíteni akaró hódító, demagóg diktátor lesz, akit a regény végén kivégeznek.

A hármassal alakváltás Már e rövid ismertetésből is kiderül, hogy szimbolikus értelmű tézisregényről van dolgunk, melyben a hármassal szerepváltás alapvető jelentőségű. Hiányzik a lélekrajz, a hősök csak a jelkép, illetve a felismerhetőség határáig jellemezettek. Az alakok sehol sem haladják meg a kulcsregény és a tézisregény megkövetelte minimális plaszticitást. Ebből fakadóan a hármassal alakváltásnak nem pszichológiai okai vannak. A három alak — Jellen, Darman, Raganza — egymásból fejlődik és kiegészíti egymást. Tulajdonképpen nem is jellemükben különböznek egymástól, csak cselekedeteik terében, irányultságában, értelmében. A hármassal személyiség változás nem a hős jelleméből fakad tehát, hanem egy külsődleges, megfajtott írói szándékból.

Mint mondtuk, a repülőgépből kiszálló ismeretlen első megjelenésekor orvos, ideggyógyász. Alakjában s az őt körülvevő reflexiókban Freud figuráját sejtethetjük. Az alak körvonalazatlansága tudatos írói szándékból csak a sejtést engedi meg. Hiszen — s ez körvonalazatlanságának egyik célja — amennyire nem azonosítható Jellen Freuddal, annyira nem azonosítható szerepe, kijelentései, gondolatai a freudizmussal sem. Karinthy úgy írja le Freudot és a freudizmust, ahogyan azt a pesti polgár látta, felhívta, egyes vonásait eltorzítva, szenzáció éhségében „csodáit” megteremtve. Ezt a pszeudó Freudot elsősorban a miszticizmus, az áhitat veszi körül, de hétköznapi méretekben. Ebből a polgár megemésztette Freudból lesz egy fejezet tartamára okkultista szellemidéző, majd Raganza, a diktátor-kalandor, aki a Nílus partján fel akarja építeni az emberiség fővárosát, az új Akropoliszt.

(*Freudizmus és irracionális*) Lemeztelenítve a cselekményt, a regény tanítása ennyi: Freudból diktátor lett, a freudizmusból diktatúra lehet. Úgy véljük, ez a gondolati mag az, mely köré csoportosítja a regény önmagában értelmetlen motívumai értelmet nyernek, melynek fényében e kaotikus mű értelmet kap.

Freudizmus és diktatúra távoli fogalmak, mégis, ha más módon is, de közös talajban gyökereznek, az irracionálizmusban. Az irracionálizmusról, az ész trónfosztásáról szól a *Kötéltánc*, annak veszélyeire figyelmeztet, meglepően korán. E felismerésünket támasztja alá Karinthy-nak egy a regénnyel egyidőben írt, feledésbe merült cikke a *Világban*, a *Machbeth jóslat erkölcs-tana és lélektana* címmel,¹ amelyben arra a veszélyre figyelmeztet, amely Freud tanításaiban, de elsősorban annak eltorzításában rejlik. Az okokat elemezve így ír: „Ha e fonalak egyikét megvizsgálod, rá fogsz jönni, hogy gyökerét, magvát a régi fejletlen gyermekakarat földjébe etette el valami hivatalos próféta, rosszindulatú és gyermeklelkek gyilkosa.” E „hivatalos próféta” természetesen nem Freud, de Freud stílusa, nem eléggé egzaktsága terminusai, irodalmias metaforái e torzítást lehetővé tették. Ez a torzítás azonban, mint ahogy erre Karinthy cikkében — regényéhez hasonlóan — utal is, már a kor terméke: „A pszichológia naturalizmusát azonban az utóbbi évtizedek hanyatló formaérzéke hibásan alkalmazta, belső azonosságának tekintve azt, ami csak hasonlat volt: — művészet és tudomány és életbölcesség között zavaros, káros kölcsönhatások keletkeztek.” Ám a Machbeth-jóslat szuggesztív jellegére utalva, a cikk utolsó mondata már a freudizmusból való kiábrándulást is tükrözi: „Ne higgy annak, aki jósló és »jellemző«, annak higgy, aki szeret és tanácsot ad.” Cikkében altató és ébresztő tudományról beszél, szinte szó szerint megegyezően a regénnyel: „Igen, ők altatnak, de hol van, aki ébreszt?” — kérdezi ott Jellen Rudolf.

E dolgozatnak nem lehet feladata a freudizmus és az irracionálizmus kapcsolatát vizsgálni, így csak utalhatunk rá, hogy e kapcsolatot egyrészt a pszichoanalízis módszerében kereshetjük. Hermann István szavaival a freudizmusnak „Sikerült a biológusztikus principiumokat, az ösztönöket pszichológiai alappá tenni és fenntartva természetesen a felvilágosodás kiindulópontját, a racionalizmust, végeredményben a pszichológiát is belefuttatni egy irracionalista módszertanba.”² Másrészt a freudizmusnak egy eltorzított, elsőkélyesedett változata kitüntetett jelentőségét tulajdonít annak, ami csak vizsgálatának tárgya, a tudatalattinak s jelentőségének eltűzése, pszichológián túlnövő magyarázó elvvé emelése már irracionális koncepciókat tartalmaz. S végül, mint erre Karinthy a cikkében utalt is, a freudizmus nem eléggé egzaktsága terminológiája, metaforáinak költői jellege, intuitív fordulatjai is talajt adhatnak irracionális értelmezésükhöz. S nem véletlen, hogy a fasizmus természetét legelőször feltáró Thomas Mann is a *Mario és a varázsló*-ban a fasizmust, a diktatúrát egy hipnotizőr, a tudatalatti ösztönök varázslója alakjában jeleníti meg. Karinthy élelátását bizonyítja, hogy már hét évvel Thomas Mann előtt felfigyel az irracionálizmus és a diktatúra kapcsolataira. S mintha Karinthyval vitakozva is írná Thomas Mann a freudizmusról: „Antiracionálisnak is nevezhetnők, mert hiszen kutatásának érdeklődési köre elsősorban az éjszakának, az álomnak, az ösztönnek és az értelem előtti világnak szól s mert kezdetnek ott áll a tudattalan fogalma, de mégis, távol áll tőle, hogy ezzel az érdeklődési körével egy elsötétítő, rajongó, visszafejlesztő szellem szolgájává váljék. A modern irracionálizmus olyan megnyilatkozási formája ez, amely minden reakciós visszaélésnek határozottan ellenszegül.”³

(A szerelmi motívum) A hármaskör alakváltozás vezérfonalát olyan szálak, motívumok veszik körül, melyeknek céljuk az irracionális hangulat megteremtése, világlátás átáramlása. Az irracionális folyamatok erejét növeli a regényen végigvonuló több síkú szerelmi történet is. A hármaskör-főhős három szerelem köti. E szerelmek alakváltozásaitól függetlenül végigkísérik földi útján, s a szerelem három, az irracionálitásban gyökerező kapcsolatát testesítik meg.

A titokzatos idegen egy fehér selyembe burkolt női holttestet hagy az elrejtett repülőgépből. Szellemként kíséri a nő a férfi útját, a pihenést, a kontemplációt, a védelmet jelenti számára. A vele való rövid találkozások ritka alkalmak az egyetlenek, amelyekben a szerepjátszás megszűnik. Kettejük viszonya a regény egyetlen őszinte szála, amely már-már az anya—fiú kapcsolatáé, a tisztá szeretetté finomul, így nem leleplező, hogy a regény végén Raganza kivégzésekor a fehérlepletes nő mint az Anya jelenik meg. Ez egyetlen harmonikus, védettséget biztosító kapcsolat egy halott asszonyhoz köti a főhőst, akiben talán Karinthy nemrég meghalt első feleségére — Judik Etelre — ismerhetünk. Az igaz szerelem csak a halott szellemével, emlékeinkben valósulhat meg — irracionális, nosztaigikus tanítás.

E kapcsolattal ellentétben sokkal racionálisabb, hétköznapiabb a viszonya Jellen—Darman—Raganzának ellenfele, Bolza doktor feleségéhez. Erna „magas és karcsú, fekete asszony volt, sóvárgó, követelő, szinte vádoló tekintetű”, talán az író második feleségét kereshetjük alak-

¹ KARINTHY Frigyes: A Machbeth-jóslat erkölcs-tana és lélektana, Világ, 1923. dec. 23. (A cikkre a Nyugat 1924. 172. számában FERENCZI Sándor: Altató és ébresztő tudomány c. cikkével reagált, melyet még e számban KARINTHY: Válasz Ferenczi Sándornak c. írása követett.)

² HERMANN István: Siegmund Freud, avagy a pszichológia kalandja, Bp. 1964. 35.

³ Thomas MANN: Freud helye a modern szellem-történetben. Az Emberismeret, 1935. II./1.

jában. Kapcsolatuk a polgári szerelem. Karinthy strindbergi nőszemlélete, az uralkodó nő-típus ez alakban jelenik meg. E viszonyban a férfit elidegenedett, külső erők irányítják akarata ellenére. Mi e külső erő? Ha találkoznak, közelednek egymáshoz, a férfi agyában — szuggesztív írői eszközként — megindul egy giccses, banális film szerelemről, halálról, mely parodizálja, előrevetíti szerelmüket.

„Vajon mi lesz a kép vége? Most egy híres tanárt ábrázol, aki Swengáli szemekkel büvöli a lobogó szemű nőt, a nő szája reszket, szemei dacos tűzben égnek... mindjárt megcsókolja... vagy még nem? ... akkor még most nem, talán a következő felvonásban.”

A film pereg tovább, s a férfi egy irracionális, szirupos hatalom kényszerére változtatja önmagát és változtatja a világot, hogy elnyerje felesége szeretetét.

Végül, a harmadik nő Carabella Lídia, a színésznő, a szenvedély, a vágy megtestesztője. Alakját egyértelműen a hazugság s az irracionális ösztönök burkolják. Kettejük kapcsolatának irracionálisát az író az abszurditásig, a paródiáig fokozza:

„Jellen Rudolf elment mellette és végigsimitotta az arcát.

— Ki korán kel, aranyat lel — mondta Jellen Rudolf.

— Ó... milyen új... milyen ismeretlen világ...

— Igen... a száj, a csók...

Jellen Rudolf felcsókolta a leány ruháját, és kiszabadította a fehér vállakat.

— Eső után néha nedves a járda — mondta Jellen Rudolf.

— Állj meg... szállj le hozzám... ébredj fel — suttogta Carabella Lídia.

Jellen Rudolf kibontotta a fehér kebleket.

— Kétszer hat az tizenkettő, meg öt az tizenhét, a háromszög területe alap szorozva magasság, törve kettő — mondta Jellen Rudolf.

— Hallgass... nem bírom tovább... minden lángol bennem... hová ragadtál...? elbűvölsz a szavaiddal...”

A három nő tehát a szerelem irracionálisával veszi körül a férfit s teszi a regény légkörét, atmoszféráját is irracionálisá.

(*Krisztus-motívum*) Ugyanezt a célt szolgálja a művön végigvonuló Krisztus-motívum is, bár kisebb jelentőséggel, kísérő dallamként. A regény szövegét gyakran szakítják meg a főhős belső monológjai, melyek egyértelműen Krisztus-analógiát sejtetnek. Jellen így fohászodik: „És ha lehetséges, müljék el a keserű pohár. De mindazonáltal legyen úgy, ahogy ő akarja.” S a regény folyamán többször megismétli: „Az én országom nem e földről való.” Ezt az analógiát támasztják alá Jellen csodái is, parancsára a vak lát, a néma beszél, a béna járni kezd. S végül, Darmanban ismeri fel Krisztust egy misztikus szeánszon a megidézett tarzusi is. Isten leküldte a Földre Krisztust, hogy segítsen az embereken, ám Krisztus megszerette őket, s a Földet választja Isten helyett:

„Halálos szomorúsággal, reménytelen szerelemmel hadd közeledjem hát feléjük. Ők boldogtalanok, de te sem vagy boldog. Névtelen, ő milyen ismeretlen vagy nékem, ő hogy ismerem én őket, milyen forrón és reménytelenül, engedj közéjük. Olyanná akarok válni, mint ők, nem akarlak ismerni téged, akiben élnek” — mondja Raganza a Névtelennek.

A műben tehát feltűnik, mintegy a főhős irracionális útját alátámasztva, az ebben a korban egyébként is divatos misztikus Krisztus-motívum is.

(*A politikai motívum*) A regény összetettségét, bonyolultságát fokozza, hogy egy politikai kulcsregény motívumai is megtalálhatók benne. Korban halványan az 1918–19-es forradalmakra ismerhetünk és Karp Istvánban vagy Tölgy doktorban sem nehéz felismerni a polgári forradalom vezetőjét, Károlyt, illetve a freudizmus hazai propagátorát, az ifjúkori barátot, Ferenczit. A regény a maga áttételes, homályos eszközeivel Karinthy negatív viszonyát tükrözi a korhoz és a kulcsfigurához. Meg sem kísérli a csak jelzett s a háttérben lezajló politikai változások racionális értelmezését. A politikai eseményekről nagyrészt csak a minden szenzációra éhes polgárok párbeszédeiből, felszavaiból értesülünk.

Megdöbbenően határozottan, élesen, egyértelműen jellemzi azonban Karinthy Raganza, a diktátor belső monológjaiban a demagógiát és annak irracionálisát:

„De hát mit kell nekem most tenni velük? El kell kábítani, meg kell részegíteni őket, elaltatni, ugye? Készen vannak immár az áldozatra, itt hevernek előttem, az erkély alatt, készen arra, hogy eltöltsem őket a káprázattal, ami bennem világít. Akármit mondok most, mindegy.

Elhiszik. Ó, szörnyű, most elhiszik, akármit mondok nekik. Ha felmutatok a napfényes égre, s így szólók: „látjátok ama fényes csillagokat, látjátok a sötét eget?” felnéznek ragyogó szemmel, és álmélkodva látják a csodát; s tátott torkukba megáll a lélegzet.”

Karinthy szinte látónoki erővel látta még már 1923-ban az irracionálisból kicsírázó diktatorikus demagóg politikát:

„Csak merjen moccani a kishitű, savanyú ellenség, majd meglátja, ki húzza a rövidebbet! Mi tulajdonképpen mindig Akropoliszt akartuk, s ki tudná fölépíteni, ha mi nem? . . . És ha Európa haragszik és dörmög egy kicsit, majd megbékül, ha látja, hogy nem megy másképpen . . . Raganza a cselekvés embere, ki állítja meg Raganza?”

(*A racionalizmus bukása*) A fentebb vázolt irracionalista erőkkel egyedül Bolza doktor áll szemben. Több szempontból is ellenfele a változó hősnek. Ellenfele Jellen Rudolfnak, a pszichológusnak, ő nem hisz lelki jelenségek lelki okaiban, a jelenizmusban, a kézrátevésben, a hipnotizálásban. Ő csak a természettudományosan bizonyítható, ellenőrizhető tényekben hisz, ő nem analizál, ő operál, megkeresi a lelki jelenségek szervi okait. Önmagán végzett kísérlettel akarja bizonyítani materializmusa igazát, ám elmélete csődöt mond, s gyógyulását Jellen mágikus hatásának kell köszönnie. Kettejük párharcában mint racionalista alulmarad, s alulmarad mint férfi, mint férj is. Felesége éppen Jellen szuggesztív erejének engedve hagyja el.

S végül, Bolza szembenáll Raganzával, a diktátorral is. Demagógiáját ő ismeri fel a legjobban, a legpontosabban, s harcot hirdet ellene.:

„Raganza! Raganza! Az ő nevét visszhangozza most ez az egész átkozott város! Mézes madzagot húzott a szájukon át, aranyat ígér nekik és húst a fazekakba! Keresztes hadjáratot hirdet, gazdag zsákmánnyal kecsegteti őket!”

Ám Bolza igazságos harcában politikai sikon is alulmarad, itt is el kell viselnie a megaláztatást. Előbbiekben vázoltuk, hogyan ábrázolja Karinthy regényében az irracionálismust, a szerelmi a Krisztus- és a politikai motívum hogyan fonja át a hármas alakváltás fantasztkikumát, megteremtve így a zűrzavar, a misztikum irracionális légkörét. E zűrzavarral, irracionális gözzel állítja szembe az író Bolzát. Szívünknek hát érte kellene dobognia, agyunknak neki kellene igazat adnia. Ám ez nincs így. Bolza nem szimpatikus, materializmusa, racionalizmusa vértelen, érvei inkább csökönyösek, mint szikrázóak. Igazságait naivitásával cáfolja. Gondolkodásában Homais, a gyógyszerész primitívségét látjuk. S bár neki kellene cáfolnia az irracionális hatalmát, az ellenkezője történik. Tudatos írói szándékból racionalizmusának gyengesége az irracionális hatalmát növeli. Figurája emberileg is ellenszenves: „durcás, japánvágású arca, mogorván lehúzott szájszélei” Karinthy legmélyebb világnézeti válságát, pesszimizmusát tükrözik. Azt a hitét, félelmét és kétségbeesztő felismerését, hogy a szerelem, a hit s a demagógia ösztöneinek irracionális erejével felfegyverkezve nemcsak erősebbek, de vonzóbbak, élettelejesebbek is, mint a józan, hideg értelem.

Karinthy e regényében megmozgatja mindazokat a motívumokat, melyek pályáját eddig meghatározták, a fantasztkikumot, a strindbergi nőszemléletet, a természettudományos apparátust, a paradoxont — hogy a regény eklektikus totalitását elérje. Mintha pályáját még egyszer végiggondolná, leltárt készít. Regényébe egyértelműen felismerhetően olvasztja bele pályakezddő novelláit, többek közt a *Körhintát* a *Pilótát* vagy az *Ezerarcú lélek*-et.

A regény tudatos összetettségének, eklekticizmusának e leltárszerűség az egyik oka. Másikat formájában, stíluslemeiben találjuk meg.

(*Eklekticizmus*) Többször utaltunk rá, s talán a fentiekből is kitűnik, összetett, nem meghatározható maga a regény műfaja sem. Alapszövetében egy polgári, társadalmi regény vonásait mutatja. Alakjai pesti polgári, társadalmi regény vonásait mutatja. Alakjai pesti polgári típusok, jellegzetes „lipóciai” szókinccsel, hanghordozással. Színhelyei még a fantasztkikus jelenetekben is ismerős hangulatot árasztanak. Ugyanakkor e társasági regény figurái csak szócsövei az elvont írói gondolatnak, mint ahogy cselekedeteik is csak e gondolat illusztrálását szolgálják, minden egyénítés, illetve jellemzés nélkül.

A társasági regény külsőségeit tehát Karinthy egy tizenregény szolgálatába állította, e kevertműfajú írásban azonban az egykorú olvasó sok, ma már nehezen felfejthető analógiát, utalást is találhatott, jellegzetes szereplőket és situációkat ismerhetett vagy vélhetett felismerni, s így egy kulcsregény intimitását is kereshette.

Amennyire kevert a műfaj, annyira keverték stíluslemei is. A regény tizenkét fejezetből áll, e fejezetek szinte mindegyike más felépítésű, szerkezetű. Leggyakoribb a párbeszéd, az élőbeszéd fordulataival, lazaságaival, elhagyásaival. A regény szövetét gyakran szakítják meg e párbeszédéből kinövő, de sokszor önálló belső monológok is, melyek általában túlnőve a

jellem és a helyzet indokoltágán, az elvont írói gondolat-tézis szócsöveivé válnak. E monológok a társasági, tézis-, kulcsregényt így egy esszéregény jellegzetességével is felruházzák.

Az írói távolságtartás, szándékainak burkoltsága általában nem haladja meg a realizmus megkövetelte mértéktartást, feltűnő módon azonban a szerelmi jeleneteknél e realizmust élesen törik meg nemcsak a már említett belső film képei, de az alábbiakhoz hasonló szürrealis betétek is:

„Fehér csipke villan, fekete selyem örvénylik. Nem . . . nem itt . . . várj . . . . letépem . . . vigyázz, a szőnyeg.

Hűvös, síkos fehérség, két gyümölcsstartó összeszorul, széternyed. A légyölő virág húsos kelyhe fanyar illatot áraszt.”

E mellett a művön végigvonul egy állandó párbeszéd a főhős és a halott nő között, mely szintén megtördeli a regény konvencionális időrendjét. E betétek, illetve megszakítások már túlmutatnak egy realista regényen, avantgarde, szürrealista, dadaista hatásokat keltenek, még jobban összekuszálva a mű stílárius egységét. Mert a fentebb vázolt műfaji, stílárius keveredés, tűzijáték célja a tartalmi motívumok sokféleségével keltett hatással azonos — a kaoszt, a zűrzavart felidézése, az irracionális ábrázolása formai eszközökkel.

Összefoglalva tehát, úgy véljük, hogy a *Kötéltánc* jellegzetes válságregény. Benne az író fiatalokora egyik ihletőjével, a freudizmussal fordul szembe. Ezen túl azonban megdöbbenően korán felismeri — a freudizmusban irracionális tendenciákat látva — az irracionális veszélyeit. Thomas Mannhoz hasonlóan, ám őt megelőzve ismeri fel a folyamatot, ahogy az irracionálisból politikai erő, a fasizmus születik.

Tartalmi s formai eklekticizmusa, homályossága, többértelműsége nem írói fogyatékoság. Céljuk, művészi eszközökkel az irracionális érzelmek, hangulati ábrázolása.

Híven tükrözi Karinthy megtorpanását, benne van egy veszített forradalom s a halott feleség gyásza. Hiányzik belőle azonban az irracionális erőket legyőző humanizmusba vetett hit, a rendteremtő elv, melynek hiányában az irracionális csak irracionálisan — maga is kötél-táncot járva — tükrözhetette.